

נוטריון כמידה פרשנית בפירושי רש"י לתורה

"מנין שדורשין נוטריון באגדה? ת"ל אברהם
— אב המון גויים. כרמל — רך מל, דבר שהוא
רך ונמלל ביד.
והוא קללני קללה נמרצ"ת — נואף, מואבי,
רוצח, צורר, תועבה. ירט — יראה ראתה
נטתה".

(מידה ל' בבב"א דל"ב מידות
לר' אלעזר בנו של ריה"ג)

מקור המילה "נוטריון" הוא כנראה בלטינית *notaricum*, ומשמעה 'כתיבה בקיצורי'
או 'כתיבה בראשי תיבות', כדרך שהלבלרים נוהגים לעשות בעת כתיבה מהירה לשם
הקלת הזכירה¹.

המילה **נוטריון** באה במשנה פעם אחת בלבד, ושלוש פעמים בבבלי: שבת קד ע"ב —
קה ע"א².

המשנה אומרת: "כתב אות אחת נוטריון, ר' יהושע בן בתירא מחייב וחכמים
פוטריין". בגמרא על משנה זו, הובאו שמונה דוגמאות לנוטריון מפי אמוראים שונים:

- א. ר' יוחנן משמו של ר' יוסי בן זמרא: כי א"ב המו"ן גויים נתתיך — **אב** נתתיך
לאומות, **בחור**... **חביב** נתתיך לאומות, **מלך**... **ותיק**, **נאמן**....
- ב. ר' יוחנן: אנכי — אנא נפשי כתיבת יהיבת.
- ג. רבנן: אנכי — אמירה נעימה כתיבה יהיבה.
- ד. איכא דאמרי: אנכי למפרע — יהיבה כתיבה נאמנין אמריה.
- ה. דבי ר' נתן: ירט — יראה ראתה נטתה.
- ו. דבי ר' ישמעאל: כרמל — כר מלא.
- ז. ר' אחא בר יעקב: נמרצת — נואף, מואבי, רוצח, צורר, תועבה.
- ח. רב נחמן בר יצחק: נצטדק — נכונים, צדיקים, טהורים, דכים, קדושים
אנחנו.

1. ראה: שבת יב ה בפירושי רע"ב ותו"ט; שבת קה ע"א, מהדורת שטיינזלץ, מדור לשון; מילון אבן
שושן, ערך נוטריון. ר' בנימין מוספיא כותב במוסף הערוך: "סופרי ביי"ד או מדינה בהיותם נחפזים
היו כותבים ראשי דברים, וכתיבה זו נקראת בלשון רומי נוטריון". ח"י קוהוט (אחי"ה) מביא ב"ערוך
השלם" את דברי ר"ח לשבת קה ע"א: "נוטריון הוא לשון יוון וסופרי המלכים והשרים שלהם יש
להם כתב שקורין אותו נוטריון ואומר המלך לסופר כתוב טופס; והמלך מסדר לפניו בפיו, והסופר
כותב מפיו מלה שמשמשת כמה, ובשיטה אחת כותב מלה וזהו נוטריון".
2. גם במדרשים מופיע השם "נוטריון". ראה למשל: בראשית רבה מו; תנחומא וארא סוף סימן ט;
שמות רבה סוף פרק ח ופרק מב; ילקוט שמעוני מלכים רכה; תנחומא ישן, ויחי סי' יב; ספרי אלה
מסעי פי קסא; ירושלמי ערלה סוף פרק א.
3. חז"ל דורשים ה' כמו ח', מפני שהן ממוצא אחד. לפי זה דרשו ה' של המילה "המו"ן" כמו ח' — "חביב".
על חילוף כזה ראה עוד: ברכות לע"ב: הדרת-חרדת; ברכות לה ע"א: קודש הלולים — קודש חלולים.
שבת לב ע"ב: בהלה-בחלה; שם נה ע"ב: פחו: עירובין יט ע"א: גיהנם; פסחים פט ע"א:
מהיות-מחיותיה דשה; מועד קטן ב ע"א: בית השלחין — בית השלחין; מנחות נג ע"א, כריתות יא
ע"א; ירושלמי פאה א ה: מהונך — מחונך.

בהשוואת הדוגמאות שבברייתא דלייב מידות לאלה שבמסכת שבת רואים שארבע הדוגמאות בברייתא לקוחות מדבריהם של האמוראים במסכת שבת⁴, ואינן מדברי התנא על הברייתא דלייב מידות, אלא תוספת הן לקביעתו שדורשין נוטריקון⁵. בפירושו לתורה, רשיי משתמש במונח **נוטריקון** גם לסוג אחר של קיצור. ואלה דבריו לשמי' כ'ב: "למען יאריכון ימיד' – אם תכבד יאריכון, ואם לאו יקצרון, שדברי תורה **נוטריקון** הם נדרשים מכלל הן לאו ומכלל לאו הן". ובכן, שלושה סוגים של קיצורים כלולים במידה נוטריקון על פי פירוש רשיי לתורה:

1. **כתיבה בראשי תיבות.**
2. **מילה מורכבת ממילים אחדות.**
3. **מכלל הן לאו ומכלל לאו הן.**

בכוונת מאמר זה לעמוד על שלושה עניינים: על היקף השימוש במידה נוטריקון בפירושי רשיי על פי שלוש הקטיגוריות דלעיל; על הצורך הפרשני בשימוש במידה זו בפירושי רשיי; על המיתודולוגיה של רשיי: (א) בהשתמשו במונח נוטריקון בפירושו בשלוש הקטיגוריות דלעיל, (ב) שיבוץ נוטריקונים אחדים ממקורות חז"ל בפירושו והימנעותו משימוש בדרך זו במקומות אחרים.

א. היקף השימוש בנוטריקון לסוגיו בפירושי רשיי

ככלל, רשיי אינו מרבה להשתמש בנוטריקון, ובסך הכול השימוש בו מצוי בכשלושים מקומות בכל פירושו לתורה. רק בשישה מהם הוא משתמש במונח **נוטריקון**, וחמישה מתוך השישה הם נוטריקון של ראשי תיבות. בקבוצת המילים המורכבות אינו מזכיר ולו פעם אחת את המונח **נוטריקון**.

סה"כ	שימוש בנוטריקון ללא אזכור המונח	אזכור המונח נוטריקון	הקטיגוריה
12	7	5	כתיבה בריית
15	15	-	מילים מורכבות
3	2	1	מכלל הן לאו
			ומכלל לאו הן
30	24	6	סה"כ

התפלגות השימוש בנוטריקון לסוגיו על פי החומשים

הקטיגוריה	בראשית	שמות	ויקרא	במדבר	דברים	סה"כ
כתיבה בריית	טו ב; יז ה; ל ח; לו ג	ו כה; לה כב	יד לו; יט יט; יט לב	(כה יא) יא ח; כב לב	(כב יא)	12
מילים מורכבות	א ח; ב יד (2); יד א, ב (2); יז א; כט לב; לא מז; מג מג	יג טו	ב יד; יא יט	יג טז; כו לח	(ו ח)	15
מכלל הן לאו ומכלל לאו הן		כ יב			יא כו; יז כ	3
סה"כ	15	4	5	4	2	30

הערות ללוח

1. במראי המקום שהודגשו נזכר המונח **נוטריקון**.
2. במראי המקום שבסוגריים חזר רשיי על דברים שכתב במקום אחר.

מלשון הברייתא דל"ב מידות, "מנין שדורשין נוטריקון באגדה?", משמע שהשימוש במידה נוטריקון הוא רק בטקסטים שאינם הלכתיים, אך לא כן יוצא מהדוגמה בברייתא "זבתלמוד במסכת שבת, שהרי אחת הדוגמאות בשני המקורות הללו היא "כרמלי" (וי ב יד), והיא מצווה בעניין הלכתי, דיני מנחת העומר. אכן הנוסח בשבת קה ע"א הוא: "מנין ללשון נוטריקון **מן התורה?**".

רשיי השתמש בנוטריקון לרוב בטקסטים סיפוריים-אגדיים, אך גם בטקסטים הלכתיים, במקומות אלו:

קטיגוריה א:

וי יד לו: שקערורת – בדיני צרעת הבית.
וי יט יט; דבי כב יא: שעטנו – בדיני כלאי בגדים.

קטיגוריה ב:

וי ב יד: כרמל – בדיני מנחת העומר.
וי יא יט: דוכיפת – בדיני מאכלות אסורים.
שמי יג טז; דבי ו ח: טטפת – בדיני תפילין.

4. להוציא השינוי בדרשת המילה "כרמל": בשבת קה – "כרמל"; ואילו בברייתא דל"ב מידות – "רך מלא" (על פי מנחות סד ע"ב).
5. ראה דבריו של צ"ה קצנלבוגן, נתיבות עולם, וילנא תר"ח, עמ' 174, בחלק הביאורים. ואילו לדעת ר' זאב וואלף בן שמואל איינהורן, בספרו "מדרש תנאים", עמ' 63, בפירושו למידה נוטריקון: "כי כן דרך האמוראים להשמיענו דברי הברייתא".
6. ואם הדוגמאות בברייתא אינן מדברי התנא, אין כאן קושי על הניסוח בברייתא. וראה ז' וולף, מדרש תנאים, עמ' 5: "לא יתכן לפרש שאותן ל"ב מדות הגדות לבדם נדרשות בהם ולא ההלכות. חלילה לחשוב כן כי באמת גם ההלכות המאוששות יוצאות ונלמדות מכל הל"ב מדות". בהמשך הוא מנמק דבריו בכמה וכמה טעמים. עיין שם.

ב. הצורך הפרשני במידה נוטריקון בפירושי רש"י

1. כתיבה בראשי תיבות

בקטיגוריה זו ניתן לציין סיבות לשוניות וסיבות קונטקסטואליות לשימוש של רש"י בנוטריקון.

1.1 – סיבות לשוניות

(א) בר' טו ב: "...ובן משק ביתי הוא דמשק אליעזר".

רש"י: "דמשק, לפי התרגום מדמשק היה. ולפי אגדה, שרדף המלכים עד דמשק. ונגמרה שלנו דרשו נוטריקון, 'דולה ומשקה ממורת רבו לאחרים'".

המקור לדרשת הנוטריקון שאותה מביא רש"י נמצא במסכת יומא כח ע"ב: "יהוא דמשק אליעזר. א"ר אלעזר: שדולה ומשקה מתורתו של רבו לאחרים". ופירש רש"י שם: "דולה ומשקה, נוטריקון של דמשק".

קשיים אחדים הצריכו את רש"י לדרשת הנוטריקון. לפירושו של התרגום שהיה מדמשק ולכן כתוב "דמשק אליעזר" קשה: כיצד יוקדם המקום לפני השם, אין זה מדרך הלשון, והיה לו לכתוב אליעזר הדמשקאי⁷, כמו: יפתח הגלעדי, אתי הגתי, הדד האדומי, נבל הכרמלי, אחיה השילוני, אליה התשבי ועוד.

פירוש האגדה "שרדף המלכים עד דמשק" אינו מדויק, שהרי רדפם "עד חובה אשר משמאל לדמשק", ולפי פירוש רש"י חובה היא דן, והיישוב דן רחוק הוא מדמשק. פירוש האגדה מוקשה אפוא מסיבה קונטקסטואלית.

לדעת ר' ברוך הלוי אפשטיין, בפירושו "תורה תמימה", המילה "דמשק" משמעה 'עבדי בשפות ישנות, שהרי אליעזר מתואר כעבדו של אברהם במספר מקומות: "עבדו זקן ביתו" (ברי' כד ב), "ויקח העבד" (כד י), "ויירץ העבד" (כב יז), "עבד אברהם אנכי" (כד לד), "ויוצא העבד" (כד נג) ועוד... בפסוקנו, במקום "ובן משק ביתי הוא העבד אליעזר" כתוב: "הוא דמשק אליעזר". שינוי זה נובע מסיבה לשונית-ספרותית, כדי ליצור לשון נופל על לשון: "ובן משק הוא דמשק". מלבד זאת, אומר הרב אפשטיין בשם ר' אליהו בחור, שכל השורשים שהם בני יותר משלוש אותיות⁸ אינם מלשון הקודש, "יען כי בלה"ק אין שורש יותר משלש אותיות". מילים כאלה נדרשות בדרכים שונות, בין השאר בדרשת הנוטריקון.

פירוש על דרך הנוטריקון אינו מדרכי הפשט, ועל כן אין רש"י מסתפק בו.

(ב) בר' לו ג: "...ועשה לו כתונת פסים".

רש"י: "'פסים', לשון כלי מילת כמו כרפס ותכלת (אס' א' ו) וכמו כתונת פסים דתמר ולמנון (שמ"ב יג יח), ומדרש אגדה⁹: על שם לרזחיו שנמכר לפוטיפר ולקוחרים ולישמעאלים ולמדיינים"¹⁰.

7. או "אליעזר הדמשקי", בלי יו"ד התואר, כפי שמצאנו בבב' כו מד: "לימנה משפחת הימנה", וראה רש"י שם. לדעת ראבי"ע, לפנינו מושך עצמו ואחר עמו, כך: "ובן משק ביתי הוא בן דמשק אליעזר". לדעת ר' צבי דוד הופמן, שמו של העבד היה דמשק, הוא בנה את דמשק וקראה על שמו. לדעת רד"ק, שמו הראשון של העבד היה דמשק, וכשבא לאברהם קראו אליעזר.
8. כמו: אבנט, אלגביש, ארגמן, בדלח, גבעל, גובר, גלמוד, דרדר, דרבן, דרכמונים, תלפיות, תלתלים, חשמל, מלקוש, עזאזל, ממזר.
9. ראה ב"ר פי"ד, ח.
10. בחידושי הרש"י לבי"ר הוא מגיה, ובמקום "מדיינים" גורס "מדינים", כי המדיינים הם הסוחרים. לדעת הרא"ם חסרה וי"ו החיבור, וכאילו כתוב "יועברו אנשים מדיינים וסוחרים".

מדרש הנוטריקון נמצא בבראשית רבה פ"ד ח, ויש שם עוד כמה נוטריקונים למילה "פסים", כגון: "פסים, שהיתה דקה וקלה ביותר ונטמנת בפס יד".

ולפי זה: פסים = פס יד טמונה (פירוש מהרז"ו).

"די"א פסים... למה וישנאו אותו בשביל שיקרע הים לפניהם פסים", ולפי זה: פסים = פס-ים (מילה מורכבת), כלומר חילוק הים ובקיעתו (מתנות כהונה).

על הצורך בשני הפירושים, אומר בעל "דבק טוב":

"...לכן מביא רש"י מדרש אגדה, כי קשה לו על פירוש הראשון דלא היה ליה לקרא לכתוב לשון תרגום. וגם פי' השני לא ניחא שכתב המקרא נוטריקון. לכן מפרש תרוויהו". הקושי על הפירוש הראשון הוא לשוני: המילה "פסים" בארמית!¹¹ פירושה ירצועה, קו', וכיצד נשתרבה מילה ארמית לתוך טקסט עברי.

אך גם על הנוטריקון, כפי שהביא רש"י, קשה, כדברי "יפה תואר" לבראשית רבה פ"ד ח: "ולטעמא ע"ש צרותיו שהגיעוהו קשה גבי כתונת פסים דתמר ואמנון מאי איכא למימר?" כלומר: בפרשת תמר ואמנון לא שייך לדרוש על שם הצרות.

כמו כן קשה על הנוטריקון המרמז לצרותיו: פוטיפר, סוחרים, ישמעאלים, מדיינים, שהרי סדר מכירתו וצרותיו, היה שונה: מדיינים, סוחרים, ישמעאלים ולבסוף פוטיפר. יתרה מזו, לדעת רש"י בפסוק כח, מכירה משולשת הייתה ולא מרובעת: בני ישראל מכרוהו לישמעאלים, הישמעאלים למדיינים, והמדיינים למצרים!

(ג) **שמי לה כב:** "...הביאו חח ונזם וטבעת וכומז כל כלי זהב..."

רש"י: "זכומז, כלי זהב הוא. נחון כנגד אוחו מקום לאשה. ורזומינו פירושו שם כומז — כאן מקום זמה".

המקור לנוטריקון שהביא רש"י נמצא במסכת שבת סד ע"א: "א"ל רבה: מגופיה דקרא שמה מינה: כומז — כאן מקום זמה". המילה "כומז" מופיעה במקרא פעמיים בלבד: בפסוקו ובבמ' לא נ. כלי זה מוזכר ברשימת התכשיטים שהיו בשימוש הנשים. לכן פירש רש"י בשני המקומות שכומז הוא כלי שנתנים אותו כנגד אותו מקום לאשה. פירוש זה קשה, כדברי המהר"ל בפירוש גור-אריה: "מפני שהוקשה להם לרז"ל שאין דרך לשון הקודש לקרא שם מיוחד לדברים שהם לערוה..."¹². הנוטריקון אינו מדרך הפשט, מה עוד שהמילה "כומז" כתובה בשני המקומות בכתיב מלא וי"ו, והנוטריקון מתעלם מאות זו.

(ד) **במ' יא ח:** "...והיה טעמו כטעם לשד השמן".

רש"י: "לשד השמן, לחלות של שמן, כך פרשו דונש... ורזומינו פרשוהו¹³ לשון שדים, אך אינו ענין שדים אלא שמן... ד"א, לשון נוטריקון: ליש, שמן, דבש, כעיסה הנלושה בשמן וקטופה בדבש".

ותרגום אונקלוס, המתרגם "דליש במשחא", נוטה לפתרונו של דונש שהעיסה הנלושה בשמן, לחלוחית שמן יש בה.

11. בארמית: פסא או פיסא. ראה דני ה כד.

12. בגלל טהרת הלשון וניקיונה משמות הקשורים לערוה נקראת לשון הקודש. ראה: מורה נבוכים ג ח (בסוף); רמב"ן לשמי ל יג; הכוזרי ב סו ואילך.

13. ספרי, בהעלותך, פיסקה פט.

המקור לנוטריקון זה נמצא בספרי לפרשת בהעלותך, פיסקה פט: "והיה טעמו כטעם לשד השמן", זהו לשון טורקוס¹⁴. ד"א¹⁵, משמש שלש לשונות הליש והשמן והדבש. כלליש זה שערוד בשמן ומקוטף בדבש, כך היתה ברייתו של מן. שם העצם "לשד" מופיע בקרא פעמיים: פעם אחת בנפרד, בפסוקנו, ופעם בנטייה בתה' לב ד: "נהפך לשדי בחרבוני קיץ". על פי התרגום בתהלים, המשמעות של "לשד" היא 'לחלוחית', וכפי שפירש רש"י בשם דונש בבמ' כי "לשד" בא בניגוד ל"חרבוני" שמשמעו 'יובש'.

על פירוש זה קשה בשתיים:

1. הרי בשמ' טז לא כתוב "וטעמו כצפחית בדבש", ולא כשמן?¹⁶
2. אם "לשד" משמעו 'לחלוחית', יסתפק הכתוב באמרו "והיה טעמו כשמן?"¹⁷ בגלל קשיים אלו נזקק רש"י לנוטריקון. אלא שגם על הנוטריקון, מלבד שאין זו מידה פשטית, קשה: הרי בנוטריקון יש כבר שמן (ליש, שמן, דבש), ולמה כתוב "לשד השמן?"

(ה) **במ' כב לה:** "...כי ירט הדרך לנגדי".

רש"י: "כי ירט הדרך לנגדי", רבותינו חכמי המשנה דרשוהו נוטריקון: יראה, ראשה, נטמה. נשבל שהדרך לנגדי, כלומר לקנאמי ולהקניטני. ולפי משמעו: כי חרד הדרך לנגדי, לשון רטט... לישנא אחרינא: ירט — לשון רטט...".

ברש"י זה שלושה פירושים. המשותף לשלושתם הוא פירוש המילה "לנגדי", שמשמעה הוא 'בניגוד לרצוני'¹⁸. על המילה "ירט" רש"י מביא שלושה פירושים: א. מדרש נוטריקון¹⁹: יראה, ראתה, נטתה. מעשיה המוזרים של האתון נבעו מפחדה ממלאך ה'. המלאך פעל כפי שפעל כי "הדרך לנגדי", כלומר היא בניגוד לרצון ה'. ב. "ירט" משורש רטט=רתת, 'חרדה ופחד'. בלעם, [בעל] הדרך, חרד, מיהר ונחפו²⁰ לעשות דבר שהוא לנגדי.

ג. ירט, לשון 'רצון', ולפי זה הפירוש הוא: [בעל] הדרך רצה לילך בניגוד לרצוני. רש"י הקדים את מדרש הנוטריקון, כי בשני פירושו הפשטיים יש שימוש במידת מקרא קצר, שבו מושלמת המילה "בעל" לפני המילה "דרך". אמנם מידת מקרא קצר נמצאת בשימוש של רש"י²¹, אך השלמה זו היא בעייתית, כי אינה ניתנת להשלמה בנקל, כבשאר המקראות הקצרים.

גם במשמעויות שלפי הפשט יש קשיים. אם "ירט" הוא מהשורש רטט²², היה צריך לכתוב "כי רטט [בעל] הדרך לנגדי", וגם לא מצאנו "ירטט" במובן של 'חפזה ומהירות'. גם המשמעות הפשטית השנייה מלשון 'רצון', השורש הוא "רטה" ולא "ירט", כי אם זה משורש "ירט", הפסוק מאיוב טז יא, שעליו מסתמך רש"י, היה לו להיכתב כך: "ועל ידי רשעים יירטני" (בשתי יו"דים)²³.

14. בילקוט שמעוני הגרסה היא "זהו לשון נוטריקון".

15. ראשי תיבות אלו אינם "דבר אחר", אלא "דבר אחד".

16. עמר נקא.

17. משכיל לדוד.

18. השווה משי' כא ל, וראה רש"י לגיטין ז ע"א: "לנגדי, מריבני ומקניטני".

19. שבת קה ע"א וכן מנחות סה ע"ב ותנחומא, בלק, יד.

20. במשמעות זו ראה: שמי"א יג ז; טז ד; כא ב; הו' יא י"א.

21. ראה מאמרי "מקרא קצר כמידה פרשנית בפרשנות רש"י", שנתון מורשת יעקב ז (תשנ"ג), עמ' 24-39.

22. מילה יחידאית. ראה יר' מט כד, ואף מקבילתה "רתת" היא יחידאית. ראה הו' יג א.

23. ראה פירושו של ר' שמשון רפאל הירש לפסוקנו. וכן "דעת מקרא" לפסוקנו, הערה 45.

בגלל קשיים דקדוקיים-לשוניים אלו נזקק רש"י למדרש הנוטריקון ואף להביאן בראש שלושת פירושו.

כנגד מדרש הנוטריקון קשה המילה "כיי", כדברי הרא"ם: "ולא ידעתי איך תתפרש 'כיי' במקום הזה שהיה לו לומר: 'הנה אנכי יצאתי לשטן וירט הדרך לנגדי'".²⁴

(ו) וי' יט א: "ובגד כלאים שעטנז לא יעלה עליך".

רש"י: "ובגד כלאים, למה נאמר? לפי שנאמר 'לא תלבש שעטנז' אמר ופשמם יחידו' (דב' כב יא), יכול לא ילבש גיזי אמר ואנילי פשמן, תלמוד לומר בגד. מנין לרבות הלבדים? ת"ל שעטנז — דבר שהוא שוע טווי וגו'...".

המקור לדרשה הלכתית זו נמצא בתורת כהנים יח ובמשנה כלאים ט ט: "אין אסור משום כלאים אלא טווי וארוג, שנאמר 'לא תלבש שעטנז' — דבר שהוא שוע טווי ונוז".²⁵ אסור שעטנז מובא בתורה בפסוקו ובדב' כב יא, ויש צריכותא לכפילות זו, כדברי רש"י. על משמעות המילה "שעטנז" רש"י מביא פירוש יחיד²⁶, כדעת ת"ק בכלאים ט ח, שיש לפנינו נוטריקון: שע(=שוע), ט(=טווי), נז(=נוז). בהיות המילה יחידאית באותו עניין והאטימולוגיה שלה אינה ברורה, אפשר שמילה זרה היא²⁷, ונדרשה כנוטריקון. לסיום פרק זה, במקום אחד רש"י רומז על מדרש נוטריקון, אך אינו מביאו: על "נפתולי אלקים" (בר' ל ח) רש"י רומז על שלושה מדרשי נוטריקון, על-פי בראשית רבה עא ח. לסיבות הרימוז למדרשים, בלי להביאם, עמדתו בספרי²⁸.

1.2 – סיבות קונטקסטואליות

(א) בר' יז ה: "והיה שמך אברהם, כי אב המון גויים נתתיך".

רש"י: "כי אב המון גויים, לשון נוטריקון של שמו. ור"ש שהיה בו נחמלה שלא היה אב אלא לארס, שהוא מקומו ועכשיו אב לכל העולם, ואפילו ר"ש שהיה בו נחמלה לא זה ממקומה...".

אין זו דרשה טקסטואלית, אלא מצויה היא בכתוב²⁹, ועל כן היא פירוש יחיד על דרך הפשט: אברהם = אב [ר] המון...

ידוע גם הנוטריקון: א"ב המו"ן = אב, בחור... חביב... מלך ותיק נאמן נתתיך באומות. רש"י לא הביא פירוש נוטריקוני זה כי הוא חוץ טקסטואלי, ואם אין אילוץ פרשני, אין הוא נוהג לדרוש על פי מידה זו.

(ב) וי' יד לז: "והנה הנגע בקירות הבית שקערורת ירקקות".

רש"י: "'שקערורת', שוקעות צמראיהן".

כוונת הדברים היא שהנגע באבנים שוקע בעומק האבנים, שאפילו לאחר הסרת הטיח יישאר המראה³⁰.

24. יישוב קושי זה ראה ב"גור אריה" ר"אמרי שפרי".

25. טווי=טוויית חוטים מצמר ופשתים; ארוג=מהחוטים עשו אריג; שוע=סרוק וחלק; נוז=שזור. את החוטים הדקים שנטוו שוזרים לחוטים עבים יותר. לבדים=גולמי צמר שנחבטו ונכבשו יחד בלחץ מכבש או בחום בלא טווייה ואריגה, אם עירב בהם פשתים.

26. בפירושו לדב' כב יא הוא מביא שני פירושים, והנוטריקון הוא השני שבהם.

27. מצרית, קופטית. ראה פירוש שד"ל לפסוקו.

28. שיטתו הפרשנית של רש"י בפירושו על התורה (בהדפסה).

29. הואיל והתורה עצמה דרשה נוטריקון, לכן לשון הברייתא היא "מנין דורשין נוטריקון", ולא "כיצד" כבמידות אחרות. ראה ז"ו איינהורן, מדרש תנאים, תקצ"ט, עמ' 68.

30. פירוש "תורה תמימה".

פירוש חז"לי זה הוא על דרך דרשת הנוטריקון: שקערורת= שוקע מראה³¹, וכדברי בעל ספר הזכרון: "ומדרש ספרא הוא ע"ד נוטריקון".
 בעל "מנחת יהודה" מציין, שהפסוק עצמו מפרש את "שקערורת": "ומראהן שפל מן הקיר". על פי זה, הנוטריקון משתמע מתוך הטקסט ולא מחוצה לו.
 בשתי דוגמאות אלו, כפי שראינו, הנוטריקונים נובעים מהטקסט. יש סוג אחר של נוטריקונים הנובעים מאילוץ קונטקסטואלי.

(ג) **וי' יט לב:** "מפני שיבה תקום והדרת פני זקן".
 רש"י: "מפני שיבה תקום, יכול זקן אשמאי? ת"ל "זקן", אין זקן אלא שקנה חכמה".
 מדרכי פרשנותו של רש"י, שאינו מפרש על-פי מידת התקבולת או "כפל הדבר במלות שונות".

רש"י, בניגוד לדעת איסי בן יהודה³², שטוען "כל שיבה במשמע", קובע מפני איזו שיבה יש לקום ולכבד, מפני זקן שאינו אשמאי³³, אלא מפני זקן בחכמה. לפנינו אפוא נוטריקון: זקן = זה קנה חכמה. כך דרשו חז"ל את המילה "זקן" גם ביזמא כח ע"ב: "א"ר חמא ב"ר חנינא: מימיהם של אבותינו לא פסקה ישיבה מהם; אברהם זקן ויושב בישיבה היה, שנאמר "ואברהם זקן".

בעל "פני יהושע" מעיר בברכות לב ע"ב, שלמרות שמהנוטריקון משמע רק זקן = זה קנה, ולא נרמזת "חכמה", חלק זה מושלם על פי ויקרא רבה א: "דעה קנית מה חסרת, דעה חסרת מה קנית", היינו: קניין אמיתי הוא קניין של חכמה.
 על פי זה אפשר שכזאת היא כוונת רש"י גם בברי' לו ג. רש"י פירש באחד משלושת פירושויו שם כך: "בן זקונים...", ואונקלוס תרגם בר חכים הוא ליה, כל מה שלמד משם ועבר מסר לו", היינו: בן זקונים הוא בן שקנה חכמה על ידי מה שאביו מסר לו מתורת שם ועבר.

2. נוטריקון של מילים מורכבות

נוטריקון של מילים מורכבות נמצא בפירוש רש"י לתורה 15 פעמים, והם מחצית מכלל הנוטריקונים בפירושו לתורה. המילים המורכבות נכללות בהגדרת נוטריקון, שהרי בין הדוגמאות שהברייתא דלי"ב מידות והגמרא בשבת קה ע"א מונות כנוטריקון כלולה גם דוגמה של מילה מורכבת "כרמ"ל – כר מלא". רש"י עצמו אינו מזכיר את המונח נוטריקון אף לא פעם אחת בחמישה עשר המקומות שבהם נקט דרך זו. אך כמה מפרשני רש"י פירשו את דברי רש"י בחלק מן הדוגמאות כנוטריקון. כך למשל:

- א. ב' א ת, ד"ה "שמים": "והרבה נוטריקון בדבריהם ז"ל יותר דחוק מזה" (ספר הזכרון).
 ב. וי' ב יד, ד"ה "כרמלי": "וכרמל הוא נוטריקון – כר מלא ופשוט" (באר יצחק).

31. ויש הכפלה של "רו": במקום "שקערורת" כתבו "שקערורת", כמו ירקקות, אדמדות וכדומה, וכך דברי "גור-אריה" לפסוקנו.

32. ראה קידושין לב ע"ב וכן תורת כהנים לפסוקנו.

33. אשמאי או מלשון אשם ברשעו, כפירוש רש"י בקידושין לב או כדעת ר"ת בתוספות שם: אשמאי הוא בור ועם הארץ כדמתרגמינן: "והאדמה לא תשם (בר' מז יט) – לא תיבור".

כל חמש עשרה המילים שנתפרשו ע"י רש"י כמילים מורכבות הן שמות עצם. רובן המכריע הוא שמות עצם פרטיים: שנאב, שמאבר, ראובן, גלעד, שדי, אברך, יהושע, אחירם, ומיעוטם שמות עצם כלליים: דוכיפת, טטפת, כרמל. הסיבות שהצריכו את רש"י לדרשם כשמות מורכבים אלו הן:

1. השמות משמשים כשמות תואר לשם העצם הפרטי הנזכר לפניהם.
2. השמות הזרים נדרשים ע"י רש"י על פי אטימולוגיה עברית.
3. סיבות קונטקסטואליות.

1. השמות משמשים כשמות תואר

תופעת השם הכפול מצויה במקרא. חז"ל³⁴ ופרשני המקרא מתייחסים לתופעה זו ומנסים להסבירה. רש"י אינו נותן טעם לשמות המקוריים, אלא לשמות השניים, המשמשים כשמות תואר. אחד הכיוונים שלפיו מתפרש שם התואר הוא הנוטריקון של השם המורכב. להלן דוגמאות אחדות:

(א) **בר' יד א:** "ויהי בימי אמרפל מלך שנער".

רש"י: "אמרפל הוא נמרוד שאמר לאברהם פול למך כבשן האש".

בקביעת השם המקורי של מלך שנער נחלקו בתלמוד רב ושמאל במסכת עירובין נג ע"א: "חד אמר: נמרוד שמו, ולמה נקרא שמו אמרפל? שאמר והפיל לאברהם אבינו בתוך כבשן האש. וחד אמר: אמרפל שמו, ולמה נקרא שמו נמרוד? שהמריד את העולם כלו עליו במלכותו".

הן רב והן שמאל דורשים את השם השני, המשמש כשם תואר. וכך הם דברי הרא"ם, גדול פרשני רש"י:

"ויהי שם אמרפל מורכב מ'אמר' ומ'פול'. והוא תואר השם... ועל כרחך לומר שאלה השמות, האחד שם העצם והאחר שם התואר..."

רש"י ז"ל אינו מביא בפירושו את האגדה הקרובה לפשוטו של מקרא שהוא המדרש שדרשו באמרפל שהוא **שם שני ומורכב**, לאמר שדרשו בנמרוד שהוא שם ראשון. ופשוט כי ע"פ הפשט, השם הראשון – שם עצם, ואין טעם בשמות". רש"י פירש על פי הדעה שאמרפל הוא שם תואר לשם הראשוני, נמרוד, ולכן דרש אמרפל = אמר-פל.

(ב) **בר' א ח:** "ויקרא אלקים לרקיע שמים".

רש"י: "'שמים', ש'א מים, ש'ס מים, א'ש ומים שערבן זה בזה ועשה מהן שמים".

המקורות לדרשות השם: בראשית רבה ד ז: "ויקרא אלקים לרקיע שמים", רב אמר: אש ומים... ר' יצחק אמר: שמים – שא מים, טעון מים". חגיגה יב ע"א: "מאי שמים? אי"ר יוסי ב"ר חנינא: שם מים. במתניתא תני: שמים – אש ומים. מלמד שהביאן הקב"ה וטרפן זה בזה ועשה מהן רקיע".

רש"י שאב משני המקורות את שלושת פירושו שאינם סותרים זה את זה, והכתוב התכוון בזמנית לשלושתם. וכך אומר המהר"ל מפראג בפירושו "גור אריה": "ומפני שאין כאן מחלוקת כי ע"י שלושתן מתפרש ענין שמים, כלל את כלם יחד"³⁵.

34. ראה בבה בתרא צא ע"ב על דרשת מחלון וכליון.

35. וראה דברים דומים ב"לבוש האורה".

שלושת הפירושים מתבססים על כך שהשם הוא מורכב משתי מילים :

1. שא מים. הקמץ מתחת לשיין הוא תנועה גדולה ומושכת אות אלף אחריה. החילוף בין שיין ימנית לשיין שמאלית הוא לגיטימי³⁶.
2. שם מים. לפנינו הפלוגרפיה. המ"ם נמשכת לפניה ולאחריה. כך שמים = שם מים³⁷.

3. אש מים. הקמץ שמתחת השיין מושך את האליף הראשית או שהאות שיין באה במקום המילה "אש", כמו "תוקדש" – תוקד אש (קידושין נו ע"ב). יש לשים לב שרשיי לא פירש את המילה "שמים" במופעה הראשון (ברי א א), אלא בפסוקנו (א ח), כי רק בפסוקנו בולט שהשם "שמים" הוא שם נרדף לשם "רקיע": "ויקרא אלקים לרקיע שמים", ומכאן דרשת הנוטריקון.

(ג) **במ' יג טז**: "ויקרא משה להושע בן-נון 'הושע'."

רשיי: "ויקרא משה להושע וגו', התפלל עליו יה יושיעך מעצת מרגלים."

המקור לדרשה זו הוא במסכת סוטה לד ע"ב: "הושע כבר ביקש משה עליו רחמים, שנאמר: 'ויקרא משה להושע בן-נון יהושע' – יה יושיעך מעצת מרגלים". השם נדרש כנוטריקון של מילה מורכבת: יהושע=יהושע=יה יושיע³⁸. אמנם השם "הושע" נזכר כמה פעמים לפני פרשת המרגלים: ארבע פעמים במלחמת עמלק, פעמיים בחטא העגל ופעם אחת בפרשת אלדד ומידד³⁹, אך שמו הראשוני היה הושע. שמו הוחלף ע"י משה ליהושע עוד לפני חטא המרגלים מתוך תפילה⁴⁰ "יה יושיעך". השם "הושע" משמש אפוא כשם תואר, אלא שהאינטרפרטציה החזו"לית היא על פי המצב הרלוונטי, "יה יושיעך מעצת מרגלים"⁴¹.

בעניין זה ראוי להעיר, שמשה לא ידע שהמרגלים יחטאו, שאם כן למה שלחם⁴² או למה לא התפלל עליהם כמו שהתפלל על יהושע? תפילת משה על יהושע לא הייתה, כאמור, דווקא בהקשר לחטא המרגלים, אלא תפילה כוללת שהי יושיע את יהושע, שהיה מזרע יוסף, מכל תקלה הקשורה בהוצאת דיבה שהרי עליו נאמר: "ויבא יוסף את דבתם רעה" (ברי לו ב). זכות זו ניתנה ליהושע בגלל מנהיגותו העתידית ובגלל היותו תלמידו של משה, "לא ימיש מתוך האהלי" (שמי לג יא)⁴³, וכך שלא יאמרו בני ישראל: שלח אותו כדי שימות אף הוא עם המרגלים, ומשה יכניסם לכנען⁴⁴.

2. שמות זרים הנדרשים על פי אטימולוגיה עברית

(א) **בר' ב יד**: "זשם הנהר השלישי חזקל... והנהר הרביעי הוא פרת".

36. ראה דוגמאות רבות ב"אמרי שפר" לפירוש רשיי לפסוקנו.
37. דוגמאות נוספות: שרה = שררה (רשיי יא כט); שנאב = שנא אב (רשיי יד ב); ירובעל = ירב בבעל; ירבעם = ירב בעם; ירובשת = ירב בבשת (רשיי לשמ"ב יא כא); שרף = שררף (יחי' טז ד); בלעם = בלע עם; דרום = דר רום (מנחות פה ע"א).
38. חילופי וי ויי כמו בברי יא ל: "ותהי שרי עקרה אין לה ולד" = ילד. וכן דברי רשיי לברי' ג: "יחיהו, נופל על לשון חיה שמחיה את ולדותיה, כאשר תאמר (קה' ב כב) 'מה הוה לאדם בלי היה'".
39. שמי יז ט; י; יג; יד; לב יז; לג יא; במי יא כח.
40. ויקרא משה = ויתפלל משה, כמו "ויקרא שם אברם בשם ה'" (ברי יג ד).
41. הרא"ם "ונחלת יעקב".
42. ראה "אמרי שפר".
43. ראה: "דבק טוב", "מנחת יהודה", ברכות יז ע"א על הפסוק "אין פרץ ואין יוצאת".
44. ראה "משכיל לדוד". דרשה נוספת של שם תואר מורכב ראה רשיי לבמ' כו לת, ד"ה "לאחרים", בהשוואה לרשיי לברי' מג ל. וראה מאמרי: "מדרשי שמות בפרשנות רשיי על התורה", "בשדה חמד" ה-ו (תשמ"ט), עמ' 26-39; ז-ח (תשמ"ט), עמ' 55-65.

רשיי: "חדקל, שמימיו הדין וקלין, פרת, שמימיו פרין ורזין ומנרין את האדם". המקור לדרשה נמצא במסכת ברכות נט ע"ב: "מאי חדקל? אמר רב חסדא: שמימיו חדין וקלין. מאי פרת? שמימיו פרין ורביין". כוונת הדרשה בשם "חדקל" היא שהמים חריפים בטעמם וקלים לגוף, שאין מכבידין את הגוף כששותים אותם והם גם קלים במשקל⁴⁵.

בפרשת הנהר מעדן הנפרד לארבעה ראשים, רשיי דורש את שמות כל ארבעת הנהרות באטימולוגיה עברית. שניים מן השמות אינם מורכבים, ושניים הם נוטריקון של מילים מורכבות:

פישון, משורש "פוש" הקרוב ל"נפש" שבארמית משמעו 'ריבוי, חוזק, עצמה'⁴⁶. ואפשר שהוא מלשון "פשתה"⁴⁷.

גיחון, משורש "גיח-גוח", שמשמעו בעברית וגם בארמית 'פרץ, זינק'⁴⁸.
חדקל = חד-קל.

פרת = 'פרין ורביין' או 'פרין ומבריין'.

(ב) בר' יד ב: "עשו מלחמה את ברע מלך סדום ואת ברשע מלך עמורה שנאב מלך אדמה ושמאבר מלך צבויים, ומלך בלע היא צער".

רשיי: "'שנאב', שונא אביו שנשמים, 'שמאבר', שם אבר לעוף ולקפוץ ולמרוד בהקצ"ה". רשיי דורש את שמות מלכי הכיכר באטימולוגיה עברית. שם מלך צוער אינו מוזכר כי הוא ואנשי עירו לא הגדישו סאת רשעים⁴⁹, ואילו ארבעת האחרים שמותיהם נדרשו בדרך המבליטה את רשעים:

ברע — רע לשמים ורע לבריות. ברשע — שנתעלה ברשע. שנאב — שנא אביו בשמים⁵⁰. שמאבר — שם אבר לעוף ולקפוץ ולמרוד בהקב"ה.

יצוין שאת שמות ארבעת מלכי מסופוטמיה לא דרש רשיי אלא את השם אמרפל, כי שאר השמות אין הם אטימולוגיה עברית, ואילו השם אמרפל, בגלל צלילו העברי, בגלל היותו, כאמור לעיל⁵¹, שם תואר, ומאחר שהתורה הקדימה אותו אף שאינו החשוב מבין מלכי ארם נהרים, שהרי כדרלעמר הוא החשוב ביותר, "שתים עשרה שנה עבדו את כדרלעמרי". הקדמתו באה בגלל רשעו, כי הרע לאברהם, שהשליכו לכבשן האש.

(ג) וי' ב יד: "ואם תקריב מנחת בכורים לה', אביב קלוי' באש גרש כרמל".

רשיי: "'כרמל', צעוד הכר מלא, שהתצואה למה ומלאה צקשין שלה, ועל כן נקראים המלילות כרמל, וכן כרמל צקלונו (מל"צ ד מז)".

שלושה נוטריקונים למילה "כרמל" מצויים במקורות:

מנחות סו ע"ב: "מאי כרמל? רך ומל. דבי ר' ישמעאל תנא: כרמל — כר מלא".
מנחות סד ע"ב: "מכאן למצות העומר להביא מן הקרוב לירושלים. מאי טעמא? 'כרמלי' כתיב — רך ומלא".

45. ראה רשיי לברכות עט ע"ב וכן "תורה תמימה".

46. חבי א ת; מלי ג כ; יר' נ יא.

47. ראה יש' יט ט.

48. ראה איוב לח ח; יח' לב ב; איוב מג כג; מי' ד י; שוי' כ לג; דני' ז ב.

49. ראה רשיי לברי' יט כ. וכך גם: "גור אריה", מנחת יהודה, "אמרי שפרי", "משכיל לדוד", עמר נקא ו"דבק טוב".

50. ראה לעיל הערה 33, וראה "באר מים חיים" לפסוקנו.

51. ראה לעיל.

היינו: א. רך מל, התבואה רכה ונמללת. ב. כר מלא. ג. רך-מלא.
רשיי בחר בנוטריקון של המילה המורכבת בעלת הצליל העברי, כדברי ר' ישמעאל: כר
מלא. וכך הם דברי "באר יצחק": "וכרמל הוא נוטריקון כר-מלא ופשוטי"⁵².

3. סיבות קונטקסטואליות

(א) **בר' כט לב:** "ותהר לאה ותלד בן, ותקרא שמו ראובן, כי ראה ה' בעניי כי עתה יאהבני
איש".

רשיי: "ותקרא שמו ראובן, רבותינו פראו (ברכות ז): אמרה לאה: לאו מה צין בני לכן חמי,
שמכר הזכורה ליעקב, וזה לא מכרה ליוסף, ולא ערער עליו, ולא עוד שלא ערער עליו אלא
שניקש להוציאו מן הכור".

מה ראו חז"ל, ובעקבותיהם רשיי, לדרוש דרשה אחרת לשם ראובן, הרי טעמו בצדו,
"כי ראה ה' בעניי"? הקורא רואה שאין התאמה בין טעם השם לאטימולוגיה של
"ראובן". לפי טעמו, לאה הייתה צריכה לקראו "ראועני"⁵³ או "ראיון", כמו שישמעון
נקרא לפי "כי שמע ה'".⁵⁴ דרשת חז"ל מתאימה יותר לשם ראובן, אך יש ליישב את השם
וטעמו שבכתוב. צריך לומר שחז"ל ידעו שמלבד הטעם בכתוב היה עוד טעם ללאה,
שהייתה נביאה⁵⁵, והוא "ראו מה בין בני לכן חמי". דרשה כפולה זו של השם ראובן
נובעת מראייה קונטקסטואלית רחבה סביב דרשת כל שמות בני יעקב, כדברי כמה
מפרשני רשיי.

משכיל לדוד: "...דבכלהו כתיב בקרא תחילה הטעם ואח"כ השם כמו: יותאמר כי
שמע די וכו' ותקרא שמו שמעון, משא"כ הכא גבי ראובן דבתחילה כתיב יותקרא שמו
ראובן ואח"כ כתיב כי אמרה וכו' ש"מ דה"ק ותקרא שמו ראובן אפילו בלא טעם
המבורר במקרא כדברי רבותינו"⁵⁶.

הרב ברשאול, בספרו "מערכי לבי"⁵⁷, מעמידנו על צורות רמיזה קמאיות שהיו
מקובלות בידי חז"ל. לדבריו יש חפיפה בין השם ראובן לבין הטעם שבמקרא.
לסיכום, לפנינו שני סוגי נוטריקון, האחד מרומז בכתוב, על דרך ראשי תיבות, והשני
נוטריקון של מילה מורכבת: ראובן.

(ב) **בר' לא מז:** "ויקרא לו לבן יגר שהדותא, ויעקב קרא לו גלעד".
רשיי: "גלעד, גל עד".

על פי מקבילתו הארמית הכתובה בפסוק "יגר שהדותא" מבליט רשיי את השם
העברי "גלעד" ומפרקו לשתי מילים: גל עד, כמו השם הארמי, המורכב אף הוא משתי
מילים.

(ג) **שמי יג טז:** "והיה לאות על ידכה ולטוטפת בין עיניך".

רשיי: "ולטוטפת בין עיניך, מפילין, וע"ש ארבעה צמים קרויים טטפת: טט כחפי שמים,
פת באפריקי שמים. ומנחם חזרו עם 'הטף אל דרוס' (ית' כא), 'אל תניפו' (מי' ז), לשון

52. ראה מפרשי רשיי האחרים: רא"ם, "אמרי שפר" ו"מנחת יהודה". דוגמאות נוספות לדרשת שמות
מורכבים בעלי צליל עברי, ראה רשיי על "הדוכיפת", ו"י יא יט; "אברך", ברי מג מא; "שדי", ברי יז א;
לה יא; כח ג; מג יד.

53. ראה "תורה תמימה" לפסוקנו.

54. באר יצחק.

55. ראה: מגילה יד ע"א; בראשית רבה עב ה; שוחר טוב סי' קה; סדר עולם רבה פ"א; סוטה יג ע"א;
ירושלמי ברכות פ"ט ה"ה.

56. כך "נחלת יעקב" ובליקוטי הגר"א בסוף "שנות אליהו".

57. "מערכי לבי", תל-אביב תשכ"ו, עמ' 78-79. וקדמו בעל "תורה תמימה" לבמ' יג כב, אות י.

דצור כמו 'ולזכרון בין עיניך' האמורה בפרשה ראשונה (שמי' יג ט), שהרואה אותם קשורים בין העיניים זכור הנס וידבר צו⁵⁸.

המקור לדרשת הנוטריקון נמצא במסכת מנחות לד ע"ב: "תייר לטטפת, לטטפת, לטוטפת, הרי כאן ארבע, דברי ר' ישמעאל. ר' עקיבא אומר: טט בכתפי שנים, פת בפריקי שנים".

הצורך בדרשת הנוטריקון נובע מכך שמילה זו מופיעה רק בפרשת תפילין, והאטימולוגיה שלה קשה, אך במקבילתה בשמי' יג ט כתוב "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך", לכן הוצרך להביא את הדרוש⁶⁰ המבוסס על אטימולוגיה זרה.

3. מכלל הן לאו, ומכלל לאו הן – נוטריקון

דרך קיצור אחרת שרשיי כוללה בנוטריקון היא מידת "מכלל הן לאו ומכלל לאו הן".

(א) שמי' כ יב: "למען יאריכון ימיך, אס תכנל יאריכון, ואס לאו יקצרון, שדנרי תורה נוטריקון הס נדרשים, מכלל הן לאו ומכלל לאו הן".

המקור לדברי רשיי נמצא במכילתא דרי ישמעאל לפסוקנו: "אם כבדתן-למען יאריכון ימיך, ואם לאו למען יקצרון, שדברי תורה נוטריקון, שכן דברי תורה נדרשין מכלל הן לאו ומכלל לאו הן".

נוטריקון מתפרש כאן כדרך לכתיבה מקוצרת, וכדברי הנצי"ב בפירושו "עמק הנצי"ב" לספרי, בהעלותך, לא: "ועיקר פירוש נוטריקון הוא לשון קצר. כן הבנת ממכילתא יתרו פ"ח שדברי תורה נוטריקון"⁶¹.

אצל אחדים ממפרשי רשיי מוצאים הסבר להזיקקותו לנוטריקון זה:

1. הדרשה נחוצה כדי שלא נטעה לחשוב שאם אדם מכבד אביו ואמו יאריכון ימיו, ואם לאו לא יאריכון, אך גם לא יקצרון, אלא יחיה מה שהוקצב לו. דבר זה לא ייתכן. וכך רשיי בד"ה "וידבר אלקים". "אין אלקים אלא דיין. לפי שיש פרשיות בתורה שאם עשאן אדם מקבל שכר ואם לאו אינו מקבל עליה פורענויות, יכול אף עשרת הדברות כן: ת"ל: "וידבר אלהים" – דיין ליפרע"⁶².

2. כל עשרת הדיברות הם בצורת לאו "חוץ מדבור ראשון שהוא שורש כל המצוות ואי אפשר בלעדיו" (הרא"ם). גם שבת יש בה לאו "לא תעשה כל מלאכה", ואילו מצוות כיבוד אב ואם היא מצוות עשה, לכן רשיי דרש אותה גם לצורת לאו – "ואם לאו יקצרון"⁶³.

(ב) דב' יז כ: "למען יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל". רשיי: "למען יאריך ימים, מכלל הן אחס שומע לאו. וכן מלינו בשאלו שאמר לו שמואל... 'נסכלת לא שמרת וגו' ועמה ממלכתך לא תקום" (שמ"א יג יג-יד).

58. רשיי בפירושו לדב' ו ח, ד"ה "והיו לטטפת בין עיניך", מביא רק את דרשת הנוטריקון בלי פירושו של מנחם, וזה מוכיח שמבין פירושי העדיף את הראשון.

59. דרשת ר' ישמעאל מתבססת על מסורת אחרת של כתיבת מילים אלו. ראה על כך תוספות במס' שבת נה ע"ב.

60. ראה "נחלת יעקב".

61. וכך גם "תורה תמימה" לשמי' כ יב.

62. "משכיל לדוד", "נחלת יעקב", "באר מים חיים".

63. הרא"ם, "ידבק טוב", "שפתי חכמים".

הספרי וילקוט שמעוני לפסוקנו⁶⁴ אינם נוקטים את מידת מכלל הן אתה שומע לאו, אלא כותבים: "אם עושה הוא מה שכתוב בעניין כדאי הוא שיאריך ימים על ממלכתו". רש"י, לעומת זאת, על סמך הנאמר בשמואל, לומד שאם לא עשה כן לא יאריך ימים על ממלכתו.

(ג) **דב' יא כא:** "למען ירבו ימיכם וימי בניכם על האדמה". רש"י: "למען ירבו ימיכם וימי בניכם", אם עשיתם כן ירבו ואם לאו לא ירבו, **קדברי תורה נדרשין מכלל לאו הן ומכלל הן לאו**". גם כאן, הספרי אינו משתמש במידת "מכלל הן לאו". הקונטקסט עוסק בגלות שבאה בעטיו של חטא עבודה זרה (פסוקים טז-יז): "ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה". אי לכך, לכשישובו לארצם – "לתת להם", יישמרו לבל יגלו בגלל אותו חטא, ואם ייזהרו ירבו ימיהם... על האדמה.

בשלוש הדוגמאות הללו לנוטריקון של מכלל "הן לאו ומכלל לאו הן", רש"י לומד מתוך ההן את הלאו. העובר על הציווי לא רק שלא יאריך ימיו אלא אף יקצרו, ולא כמעשים אחרים בתורה שאם לא עשאו אינו מקבל שכר אך פורענות אין באה עליו. כך, למשל, בשילוח הקן (דב' כב ז), במידות ובמשקלות (דב' כה טו), בשמירה כללית של מצוות ה' (דב' ד מ; יא ט; לב מז), וכך כאשר המקרא בעצמו מציין את ההן ואת הלאו, כמו בחטא עבודה זרה (דב' ל טז, לעומת יח).

ג. המתודולוגיה הפרשנית של רש"י בדרך השימוש במידת נוטריקון

בפרק זה נתייחס לכמה שאלות מתודולוגיות:

1. בפרק הנוטריקון של ראשי תיבות הוצגו ארבעה מקומות שבהם השתמש רש"י במונח נוטריקון ועוד פעם אחת שבה רמז לנוטריקון, אך לא הביאו, ואילו בשבעה מקומות נוספים רש"י פירש על פי נוטריקון מסוג זה אך לא הכתירם במונח נוטריקון. היש סיבה לכך?
2. בפרק הנוטריקון של המילים המורכבות הראינו שאין רש"י משתמש כלל במונח נוטריקון בכל 15 המקומות שבהם פירש לפי מידה זו. מדוע?
3. בפרק הנוטריקון על דרך מכלל הן לאו ומכלל לאו הראינו שרש"י הזכיר את המונח נוטריקון רק במקום אחד מבין השלושה שבהם פירש לפי מידה זו. מדוע?
4. במקורות חז"ל יש דרשות נוספות על דרך הנוטריקון לסוגיו. מהם הקווים המנחים את רש"י בבחירתו דווקא את אלה המשוקעים בפירושו, ואילו לאחרים לא מצא לנכון להתייחס?

ההנחות לשאלה מס' 1:

- א. כשהמקורות שמהם שאב רש"י את דרשות הנוטריקונים הזכירו את המונח נוטריקון, רש"י הלך בעקבותיהם והזכיר אף הוא את המונח. כך בבר' יז ה; בבמ' יא ח; כב לב⁶⁵.

64. ספרי, שופטים, פסקה יט; ילקו"ש תתקטו.

65. ראה לעיל.

ב. בפעם הראשונה שבה נדרש רש"י לדרשת נוטריקון, גם אם המקור לא הזכיר את המונח, רש"י – כפרשן – מצא לנכון להזכירו, כדי ללמדנו מהו נוטריקון. כך הדבר בברי' טו ב⁶⁶.

ג. כשרש"י רמו למדרשים על בסיס ראשי תיבות ולא הביאם בפירושו, יש צורך להזכיר שהם על דרך נוטריקון. כך בברי' ל ח. בשבעת המקומות האחרים, שבהם רש"י פירש על דרך הנוטריקון, לא ראה צורך להזכיר את המונח נוטריקון, כי אינם עונים להנחותינו אלה.

לשאלה מס' 2:

אמנם נוטריקון של מילה מורכבת מנוי בשבת קה ע"א: כרמל = כר מלא, אך כפי שראינו לעיל⁶⁷, הובאו שם שמונה דוגמאות לנוטריקונים, שבע מהן על דרך ראשי תיבות, ורק דוגמה אחת על דרך המילה המורכבת. סביר אפוא להניח שאין רש"י נותן מעמד שווה למילה המורכבת לזה של ראשי תיבות, ומכאן אי הכתרתו בכתר נוטריקון אף לא במקום אחד מבין חמישה עשר המקומות שבהם פירש מילים כמורכבות.

לשאלה מס' 3:

לא מצאנו אף במקור חז"ל אחד, מלבד שמי' כ יב, שבו מידת "מכלל הן לאו ומכלל לאו הן" קרויה נוטריקון, ולכן לדעת רש"י דרך זו של קיצור עונה על הגדרת השם נוטריקון. די לו באזכור המונח במידה זו בפעם הראשונה, שמי' כ יב, ומכאן ואילך הוא מפרש על פיה בלי להזכיר את המונח, כגון דבי' יא כא; יז כ.

לשאלה מס' 4:

אכן יש עוד דרשות בספרות חז"ל לשלושת סוגי הנוטריקון, ורש"י לא הביאן בפירושו. להלן חלק מדרשות אלו:

נוטריקון של ראשי תיבות

1. ברי' א כז, "זכר ונקבה ברא אותם" – נדה לא ע"ב: "נקבה – נקיה באה".
2. ברי' כא לג, "ויטע אשל בבאר שבע" – כתובות ח ע"ב: "אשל = אכילה שתיה לוייה"⁶⁸.
3. ברי' מד טו, "מה נדבר ומה נצטדק" – שבת קה ע"א: "נצטדק – נכונים, צדיקים, טהורים, דכים קדושים אנתנו".
4. ברי' מט ד, "פחז כמים אל תותר" – שבת נה ע"ב: "פחז – זעזעת, הרתעת, פרחת חטא ממך"⁶⁹.
5. שמי' א יא, "ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעממס" – סוטה יא ע"א: "פיתם – פי תהם בולעו; רעמסס – ראשון מתרוסס".
6. שמי' טז יד, "והנה על פני המדבר דק מחספס" – יומא עה ע"ב: "מחספס – נמוח על פס היד".
7. שמי' ל א, "ועשית מזבח מקטר קטרתי" – כתובות יע"ב: "מזבח – מזיח, מזין, מחבב, מכפרי".

66. ראה לעיל.

67. ראה בראש מאמרנו.

68. ראה רש"י שם.

69. ראשי תיבות מהסוף אל ההתחלה. יש כאן חילוף ה-ח שהם ממוצא אחד, ראה לעיל.

8. ווי יד ב, "זאת תהיה תורת המצורע" – ערכין טו ע"ב: "מצורע – מוציא שם רע"⁷⁰.

נוטריקון של מילים מורכבות

1. שמי לא ב, "ראה קראתי בשם בצלאל" – ברכות נה ע"א: "בצלאל – בצל אל".
2. ווי יח כב, "ואת זכר לא תשכב משכבי אשה תועבה היא" – נדרים נא ע"א: "תועבה – תועה אתה בה".
3. במי לה לג, "כי הדם הוא יחניף את הארץ" – ירושלמי תענית פ"ג ה"ג: "יחניף – יחן אף על הארץ".
4. שמי א יג, "ויעבידו מצרים את בני ישראל בפרך" – סוטה יא ע"ב: "בפרך – בפה רך".
5. ברי מ י, "ובגפן שלשה שריגים" – חולין צב ע"א: "שריגים – שרי גאים".
6. ווי טז ח, "וגורל אחד לעזאזל" – יומא סז ע"ב: "עזאזל – עוזא ועזאלי"⁷¹.

נוטריקון על פי מידת מכלל הן לאו ומכלל לאו הן

שלוש הדוגמאות שאליהן התייחס רש"י ופירשן במידת נוטריקון זו קשורות להבטחת התורה לאריכות ימים למי שיקיים מצוות מסוימות: מצוות כיבוד אב ואם (שמי כ יב), מלך ישראל (דבי יז כ) והישמרות מחטא עבודה זרה (דבי יא כא).

מאליה נשאלת שאלה: הרי יש עוד מקומות בתורה שבהם מובטחת אריכות ימים, ואין רש"י מתייחס אליהם במידה פרשנית זו של מכלל הן לאו ומכלל לאו הן. כך במקומות אלו, למשל:

1. דבי כב ז, "שלח תשלח את האם, ואת הבנים תקח לך, למען ייטב לך והארכת ימים".
2. דבי כה טו, "אבן שלמה וצדק יהיה לך, איפה שלמה וצדק יהיה לך, למען יאריכו ימין על האדמה".
- 3-7. בשכר קיום מצוות ה', חוקיו ומשפטיו, באופן כללי, מצאונ ג"כ הבטחה לאריכות ימים בחמישה מקומות בספר דברים: ד מ; ה ל; ו ב; יא ט; לב מז.
- 8-9. בעוון חטא עבודה זרה יש איום של מניעת אריכות ימים: דבי ד כו; לב יח.
10. בשכר כיבוד אב ואם בעשרת הדיברות שבפרשת ואתחנן, דבי ה טז.

נחזור אפוא על שאלתנו: מהם הקווים המנחים את רש"י בבחירת נוטריקונים מסוימים, ואי שיבוצם של אחרים?

תשובתנו מורכבת, ותתייחס לכל סוג משלושת סוגי הנוטריקון שרש"י משתמש בהם.

1. נוטריקון של כתיבה בראשי תיבות

- בפרק זה ציינו לעיל שתי סיבות שהצריכו את רש"י לדרוש נוטריקון של ראשי תיבות:
- א. סיבות לשוניות.
  - ב. סיבות קונטקסטואליות.

⁷⁰ וראה עוד דוגמאות: ברי מא מה, "צפנת פענח" – בראשית רבה צ ד; שמי יט א, "פארן" – שבת פט ע"א; שמי כ א, "אנכיי" – שבת קה ע"א.

⁷¹ ועוד דוגמאות:
ברי א כז, "זכר" – נדה לא ע"ב; שמי יז א, "רפידים" – סנהדרין קו ע"א; ווי יד, "תופיני" – מנחות נ ע"ב; במי יג כב, "ששי, אחימן" – יומא י"ע"א, סנהדרין ל"ח ע"ב; דבי כב ט, תוקדש" – קידושין נו ע"ב; במי כא יט, "ינחילאל" – נדרים נה ע"ב; שמי יז א, "רפידים" – סנהדרין קו ע"א; במי כב ה, "בלעם" – סנהדרין קה ע"א.

במקומות, שבהם אין מתעוררת כל שאלה לשונית או קונטקסטואלית, אין רשיי נזקק לשימוש במידה פרשנית זו, ומכאן כל אותם המקומות שצוינו לעיל, שבהם רשיי לא דרש במידת נוטריקון.

2. נוטריקון של מילים מורכבות

בפרק זה עמדנו על כך שכל 15 הדרשות ברשיי של המילים המורכבות נוגעות בשמות עצם. רובם המכריע – שנים עשר מהם – הם שמות עצם פרטיים, ומיעוטם – שלושה – שמות עצם כלליים.

ההבחנות ששימשו את רשיי לדרשות אלו היו:

א. דרשת השם השני המשמש כתואר השם.

ב. שמות שיש להם אטימולוגיה עברית.

ג. סיבות קונטקסטואליות.

שמות או פעלים שאינם מתאימים להבחנות אלו אין רשיי רואה בהם צורך פרשני, ומכאן אי התייחסותו לאותן דרשות שלא הביאן.

3. נוטריקון על דרך מכלל הן לאו ומכלל לאו הן

לסוג זה של נוטריקון רשיי התייחס רק בשלוש מצוות:

כיבוד אב ואם⁷², הימנעות מחטא עבודה זרה⁷³, ומלכות ישראל תקינה. במצוות חשובות אלו, המבטיחות חברה יהודית תקינה ורציפה, יש הבטחת אריכות ימים למקיימן וקיצור ימים לחוטא בהן⁷⁴.

במצוות אחרות יש שכר של אריכות ימים למי שמקיימן, אך מי שאינו מקיימן לא יתקצרו ימיו, אלא יחיה כפי שהוקצב לו. דברים אלו אמורים בכל אותם מקומות שבהם הוזכר שכר של אריכות ימים על קיום כלל החוקים והמצוות וגם על מצוות ספציפיות כמו מצוות שילוח הקן ומצוות שמירה על מידות צדק. אכן, כך נדייק מדברי רשיי לדב' כה טו: "אבן שלמה וצדק יהיה לך", אם עשית כן יהיה לך הרבה", ואין רשיי דורש "ואם לא, לא יהיה לך הרבה".

סיכום

אמנם יסודותיה של מידת נוטריקון נמצאים בתורה, אך שימושה מועט מאוד. אין היא נפוצה גם בפרשנות רשיי, כי אינה מדרך הפשט, ורק אילוצים פרשניים הזקיקוהו להשתמש בה, מלבד במקומות בודדים⁷⁵, שבהם הפירוש הנוטריקוני הוא יחידי, ובשאר המקומות הובא בסוף פירושו. מכל פירושו לתורה רק בשלושים מקומות בלבד יש התייחסות לפירושים נוטריקוניים. שלושה סוגי נוטריקון יש לדעת רשיי: ראשי תיבות, מילים מורכבות, מכלל הן לאו ולהפך.

72. מיותר לציין שרשיי לא חזר על דרשת הנוטריקון במצוות כיבוד אב ואם שנשנתה בפרשת ואתחנן, דב' ה טו.

73. רשיי אינו רואה צורך לחזור על דרשת הנוטריקון בשני מקומות נוספים שבהם יש איום לעובדי עבודה זרה במניעת אריכות ימים, בדב' ד כו ובדב' לב יח.

74. כדברי "משכיל לדוד" לשמ' כ יב.

75. ברי' יז ה; כט לב; וי' יא יט.

המונח נוטריקון מוזכר ברש"י שש פעמים בלבד, ואף לא פעם אחת בנוטריקון של המילים המורכבות (המהוות 50% בפירושי רש"י). אזכורו במקומות אלו נובע מאזכורו במקורות חז"ל, שמהם שאב רש"י או מצורך מתודי.

אי אזכור המונח בנוטריקונים של המילים המורכבות נובע מכך שרש"י אינו רואה בסוג זה נוטריקון שגרתי, כי ברוב הדוגמאות בברייתא ובתלמוד הכוונה לראשי תיבות ולא למילים מורכבות. כבמקורות חז"ל גם רש"י דורש נוטריקון גם בהלכה וגם באגדה. כפרשן, רש"י מונחה על-ידי שיטה פרשנית המבוססת על אדני הפשט, שמרכיביה הם הלשון וההקשר. רש"י אינו משבץ בפירושו כל נוטריקון המוזכר בחז"ל. בחירתו בחלק מהם היא צורך פרשני, ובמקומות שאין הנוטריקון נחוץ אין רש"י משלב אותו בפירושו.